

ابوالقاسم ساقی

گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران.

دکتر طاهره عظیم زاده^۱

گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران.

دکتر علی اصغر یساقی

گروه علوم قرآن حدیث، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران.

تجلی ویژگی های قرآن های دوره سلجوقی در قرآن شماره ۵۸ موزه آستان قدس رضوی

چکیده

نسخه‌های خطی فراوانی از قرآن کریم در گنجینه مصاحف آستان قدس رضوی موجود است که از بین آن‌ها تعداد ۱۰۸۴ نسخه را متعلق به دوره سلجوقی ذکر کرده‌اند؛ اما مشکل این است که اطلاعات روی شناسنامه آن‌ها صحیح نبوده و معمولاً کاتب، مرام فکری کاتب، تاریخ کتابت، محل کتابت، ویژگی‌های ترجمه ای و قرآن آرای، آن‌ها مشخص نیست و این امر استفاده مطلوب ادبی فرهنگی هنری و مذهبی از این مصاحف را دچار مشکل می‌نماید، بنابراین اغلب این قرآن‌ها از این بابت مهجور هستند و لازم است به آثار مذکور با رویکردی علمی نگریسته شود تا در پرتو آن استفاده لازم دستوری، ادبی، گویشی، و حتی اعتقادی و کلامی از این سرمایه‌های فرهنگی تاریخی حاصل شود زیرا این قرآن‌ها در زمان‌ها و مکان‌های مختلف و با طرز فکر مختلف مذهبی نوشته شده و طبعاً به طور ناخودآگاه نقشی از زمینه فکری و اعتقادی خود را در این ترجمه‌ها به جای گذاشته‌اند.

قرآن شماره ۵۸ آستان قدس رضوی یکی از نسخه‌های قرآنی باویژگی های مذکور است، در این مقاله سعی گردیده به روش توصیفی-تحلیلی ضمن تصحیح آن، زمان کتابت و ترجمه، مکان کتابت، شاخصه‌های ترجمه ای و قرآن آرای آن را معین و باویژگی های قرآن آرای و ترجمه عصر سلجوقی تطبیق گردد. به نظر می رسد این قرآن بین سال‌های ۴۳۰-۴۵۰ هجری درحوزه زبانی و قران آرای خراسان و توسط کاتب و مترجمی باافکار و عقاید شیعی، کتابت و ترجمه شده باشد.

واژگان کلیدی: مصحف، ترجمه قرآن تذهیب، کتاب آرای، دوره سلجوقی، آستان قدس رضوی.

مقدمه

قرآن های خطی موجود در موزه های مختلف ایران به ویژه موزه آستان قدس رضوی دارای ویژگی های کتاب آرای و ترجمه های گوناگونی هستند و این امر نشان دهنده تعلق آنها به دوره ها و حوزه های جغرافیایی مختلف است زیرا شاخصه های مربوط به نوع کاغذ، خط، جلد و تذهیب و ترجمه آنها متفاوت است طوری که با مطالعه این ویژگی های توان زمان و مکان کتابت را حدس زد.

بعد از اسلام عنایت مسلمانان به کتاب آسمانی خودشان باعث پیشرفت کمی و کیفی هنر قرآن آرای گردید، طوری که هر دوره ای در ایران این هنر دارای ویژگی های منحصر به فرد خود است. یکی از قرآن های موزه آستان قدس رضوی موسوم به قرآن شماره ۵۸ است که دارای ویژگی های مختلف مذکور است.

کتاب آرای اصطلاحی کهن و قدیمی است که از نظر گستردگی شامل هنرهای گوناگونی چون نگارش خط خوشنویسی طراحی تزئینات رنگ صفحه آرای و تصویرگری توأم با ساخت و جنس و نوع کاغذ و روش های مربوط به جلد سازی است. (رهنورد، ۱۳۸۶: ۱۴). در ایران هنر کتاب آری مراحل تکاملی گوناگونی را پشت سر گذاشته است؛ از طرفی ترجمه قرآن نیز در ایران دوره های مختلف تاریخی را پشت سر گذاشته و در هر دوره بافت و خیزهایی مواجه بوده است هر چند ترجمه قرآن به زبان فارسی را به زمان پیامبر (ص) و به سلمان صحابی بزرگ حضرت ختمی مرتبت نسبت داده اند اما باید اذعان نمود که تا اواسط قرن چهارم هجری هیچ ترجمه رسمی از قرآن ارائه نگردیده است. منصور ابن نوح سامانی (حک ۳۵۰-۳۶۷) هجری اولین ترجمه رسمی قرآن را با کسب اجازه فقها انجام داد. از تاریخ مذکور تا اواسط قرن پنجم ترجمه های قرآنی گوناگونی به تاسی از ترجمه قرآن رسمی انجام گرفت. ویژگی منحصر به فرد این ترجمه های تحت اللفظی بودن ترجمه ها و عدم حالت تفسیرگونه بودن آنها است. تقریباً اواسط قرن پنجم ترجمه های تفسیری به منصف ظهور رسید و ترجمه هایی مانند «تاج التراجیم» و ترجمه «تفسیر سورآبادی» به وجود آمد.

پیرامون قرآن آرای و ترجمه قرآن پژوهش های گسترده ای صورت گرفته و کتاب ها و مقاله های متعددی سامان یافته است گوا این که بیشتر این آثار موضوع قرآن آرای و ترجمه رادر

۱- شناسنامه و ساختار قرآن شماره ۵۸ موجود در آستان قدس رضوی

قرآن کریم دارای ۱۱۴ سوره و ۶۶۳۶ آیه است که باسوره حمد آغاز و باسوره ناس خاتمه می پذیرد. کل سوره های قرآن در قالب سی جزء آورده شده است؛ اما قرآن شماره ۵۸ شامل ۱۲ سوره از قرآن کریم از آیه ۵۷ سوره مومنون تا آیه ۱۹ سوره سباء است، در همین دوازده سوره ترتیب سوره ها و آیات رعایت نشده است؛ یعنی ترتیب منطقی سوره و آیات ۱۲ سوره موجود در ۳۳ موضع بهم ریختگی دارد؛ تنها سوره و آیات سه سوره روم لقمان و سجده به طور کامل و پشت سرهم آمده اند.

۱-۱- در حقیقت آغاز این قرآن آیه ۵۶ سوره مومنون می باشد؛ و انجام آن آیه ۱۹ سوره سباء می باشد.

جمع سوره های قرآن ۱۲ سوره یعنی از مومنون تا سباء است.

۱-۲- از سوره مومنون تا سباء جمعاً آیات ۷ سوره به صورت کامل اما پراکنده ذکر گردیده است. سوره هایی که آیات آنها کامل است عبارت اند: نمل قصص عنکبوت روم لقمان سجده و احزاب؛ و سوره هایی که آیات آنها ناقص است ۵ سوره می باشد که عبارتند از: مومنون نور فرقان شعراء و سباء. کلاً در این محدوده ۱۷۷ آیه ناقص بوده و موجود نمی باشد.

۱-۳- با توجه به این که آیات آغازین (۶۰-۵۷ مومنون) و آیات انتهایی (آیه ۱۸ سباء) ضایع گردیده است می توان نتیجه گرفت که قرآن مذکور در اصل از مقدار فعلی آن بیشتر بوده است.

۱-۴- آیات ۶۰-۵۷ مومنون به شدت آسیب دیده و صفحه مربوطه دارای وصله و تعمیرات می باشد. و از طرفی چون آیات ۶۴-۶۵ مومنون دقیقاً در پشت قسمت ضایع شده فوق قرار داشته بالطبع آن آیات نیز آسیب دیده و موجود نیست هم چنین قسمت پایانی آیه ۱۸ سباء که در اصل آخرین آیه قرآن مذکور است نیز آسیب دیده و قابل خواندن نیست.

۱-۵- از آن جاکه دو عامل محیطی و انسانی در تخریب اسناد و نسخ خطی قرآن تاثیر داشته است که از جمله عوامل محیطی موثر در تخریب ضایع شدن نسخ خطی و اسناد عبارتند از نور رطوبت و حرارت آلودگی و گرد و غبار هوا قارچ هاوکپک ها حشرات و چونده ها است و دو مین عامل عامل انسانی است که در بسیاری از موارد حوادثی هم چون آتش سوزی و جنگ و نیز بی توجهی انسان در نگهداری اسناد و نسخ خطی موجب از بین رفتن آنها می شود (رهیما ۱۳۹۳

تصویر شماره ۲ - صفحه انجام واقعی

تصویر شماره ۱ - صفحه آغاز واقعی

۲۹: (فریدونی و عماد ۱۳۹۳ : ۱۱۰) ، (غلامی مقدم، ۱۳۹۰: ۵۵)، بنابراین اولاً: عوامل فرسایش و تخریب قرآن مذکور با عنایت به آسیب دیدگی های آن، متعدد باشد یعنی در تخریب آن هم عوامل انسانی و هم عوامل محیطی از جمله رطوبت تأثیر داشته‌اند. ثانیاً با توجه به آسیب دیدگی صفحه آغاز واقعی و انجام واقعی می‌توان استنباط نمود که قرآن مذکور ابتدایاً جلد نداشته یا جلد آن از بین رفته است و جلد کنونی بعداً تعبیه گردیده است. ثالثاً: نوع آسیب دیدگی قرآن مذکور مشابه قرآن‌های عصر سلجوقی است.

۱-۶- از مجموع دوازده سوره این قرآن سوره‌هایی که دارای سرسوره هستند ده سوره می‌باشد و فقط سوره‌های مومنون و فرقان فاقد سر سوره هستند؛ مرحوم گلچین معانی در کتاب راهنمای گنجینه قرآن در ذکر سر سوره‌ها این قرآن خطا کرده است و ی تعداد سر سوره‌ها را شش مورد ذکر نموده و از سر سوره‌های شعراء قصص لقمان و سجده غفلت نموده است (گلچین معانی ۱۳۴۷ : ۷۰) سرسوره شعراء در صفحه ۴۰، قصص در صفحه ۲۵، لقمان در صفحه ۶۹، و سجده در صفحه ۷۵ است.

۱-۷- احتمالاً علت نامرتب بودن صحیفه مذکور آن است که صحافی آن توسط جلد سازی با سواد قرآنی کم صورت گرفته است. جزئیات بهم ریختگی مصحف شماره ۵۸ در (جدول شماره ۱) ذکر گردیده و درستون آخر جدول ترتیب واقعی سوره‌های نیز مشخص گردیده است.

تجلی ویژگی های قرآن های دوره سلجوقی در قرآن شماره ۵۸موزه آستان قدس رضوی / ۱۵

ردیف	سوره	ش. آیات	صفحات	سمت آیه شروع	سمت آیه خاتمه	ترتیب واقعی
۱	شعرا	۲۲۷-۲۵	۱۳-۱	چپ	راست	۱۴
۲	نمل	۴۵-۱	۲۰-۱۳	راست	راست	۱۵
۳	نور	۲۹-۲۵	۲۱-۲۰	چپ	راست	۷
۴	نمل	۶۲-آخر	۲۵-۲۱	چپ	راست	۱۷
۵	قصص	۸-۱	۲۶-۲۵	راست	راست	۱۸
۶	نمل	۶۱-۴۶	۲۸-۲۶	چپ	راست	۱۶
۷	قصص	۳۸-۹	۳۴-۲۸	چپ	راست	۱۹
۸	فرقان	۳۱ تا آخر	۳۹-۳۴	چپ	چپ	۱۲
۹	شعراء	۱-۵	۴۰-۴۰	چپ	چپ	۱۳
۱۰	قصص	۷۵-۳۹	۴۶-۴۰	چپ	راست	۲۰
۱۱	عنکبوت	۴۰-۵	۵۲-۴۶	چپ	راست	۲۳
۱۲	قصص	۷۶ تا آخر	۵۵-۵۲	چپ	راست	۲۱
۱۳	عنکبوت	۴-۱	۵۵-۵۵	راست	راست	۲۲
۱۴	عنکبوت	۴۱ تا آخر	۵۹-۵۵	چپ	چپ	۲۴
۱۵	روم	۱ تا آخر	۶۹-۵۹	چپ	چپ	۲۵
۱۶	لقمان	۱ تا آخر	۷۵-۶۹	چپ	چپ	۲۶
۱۷	سجده	۱ تا آخر	۷۹-۷۵	چپ	چپ	۲۷
۱۸	احزاب	۲۴-۱	۸۴-۷۹	چپ	راست	۲۸
۱۹	نور	۲۴-۲۱	۸۵-۸۴	چپ	راست	۶
۲۰	احزاب	۳۵-۲۵	۸۷-۸۵	چپ	راست	۲۹
۲۱	سباء	۱۹-۱۲	۸۹-۸۷	چپ	راست	۲۳
۲۲	احزاب	۷۳-۶۱	۹۱-۸۹	چپ	راست	۳۱
۲۳	سباء	۱-۱	۹۱-۹۱	راست	راست	۳۲
۲۴	نور	۲۰-۱۴	۹۲-۹۱	چپ	راست	۵
۲۵	مومنون	۸۹-۶۱	۹۵-۹۲	چپ	راست	۱
۲۶	فرقان	۶-۱	۹۶-۹۵	چپ	راست	۱۰
۲۷	مومنون	۱۱۱ تا آخر	۹۷-۹۶	چپ	راست	۳
۲۸	نور	۱۳-۱	۹۹-۹۷	راست	راست	۴
۲۹	مومنون	۱۱۰-۹۰	۱۰۱-۹۹	چپ	راست	۲
۳۰	نور	۴۲-۳۲	۱۰۴-۱۰۱	چپ	راست	۸
۳۱	فرقان	۱۵-۱۷	۱۰۵-۱۰۴	چپ	راست	۱۱
۳۲	نور	۶۱-۴۳	۱۱۰-۱۰۵	چپ	راست	۹
۳۳	احزاب	۶۰-۳۶	۱۱۶-۱۱۰	چپ	راست	۳۰

۲- تاریخچه قرآن آرای و مقایسه آن با قرآن شماره ۵۸

کتابت قرآن و قرآن آرای در رابطه مستقیم با رشد و توسعه فن گسترش هنر کتابت و کتاب آرای و کاغذ سازی است و از آن جا که این فن از لحاظ تنوع و پیشرفت در بلاد و شهر های مرکزی و شرق و غرب جهان اسلام با دوره قدرت سیاسی سلجوقیان قرن ۵ و ۶ ق مقارن بوده است نتیجه قهری آن رشد فعالیت های چشمگیر کتابت و کتاب آرای قرآنی است. از قرن پنجم به بعد به کار گیری تزئین و کتاب آرای در صفحات اول و دوم قرآن هابه ویژه در ایران رایج گردید و تزئینات و تذهیب به صورت جدی جزئی از کتابت قرآن شد.

۲-۱- نوع کاغذ قرآن

باعنایت به این که ماده اولیه هر کتابت و کتاب آرای کاغذ است توجه به کاغذ قرآن مذکور دارای اهمیت است. گویان که قدمت کاغذ و کاغذ سازی در ایران به قرن دوم هجری بازمی گردد اما در واقع تنوع و گسترش کاغذ سازی در بلاد و شهر های مرکزی و شرق و غرب جهان اسلام با دوره اقتدار سلجوقیان هم زمان بوده است. انواع کاغذها که در این دوره باعث رشد کتابت مصاحف شریفه شد عبارت اند از: کاغذ سمرقندی، کاغذ بغدادی، کاغذ شامی، دولت آبادی، خراسانی و کاغذ خانبالغ.

کاغذ شامی از نظر الیاف جنس و ویژگیهای دیگر کاغذ شناسی در زبان فهرستگان متأخر عموماً دولت آبادی خوانده می شود و در متون متقدم نشانی از کاغذ دولت آبادی به دست نیامد (وفادارمرادی، ۱۳۹۰: ۲۵). از طرفی بنابه اظهارات کارشناسان نسخ خطی آستان قدس رضوی دولت آباد سمرقند وری نیز در قرون میانه از مراکز تهیه کاغذ بوده است. بنابراین چه ذکر گردید و آنچه که در شناسنامه قرآن شماره ۵۸ نوع کاغذ آن دولت آبادی حنایی آمده است؛ این نکته قابل استنباط است که نوع کاغذ قرآن شماره ۵۸ از نوع شامی (دولت آبادی) است و یاشاید آن منسوب به دولت آباد ری یا سمرقند باشد که از زمان آل بویه این دوشهر از مراکز عمده کاغذ سازی ایران بوده اند.

۲-۲- جلد قرآن شماره ۵۸

جلد سازی در ایران از سده چهارم تا هفتم هجری با توسعه مقواگری در ایران رشد نمود. این ماده را با به هم چسباندن کاغذهای باطله بریده نسخه های خطی دست نوشته های

دورریختنی و غیره به وسیله چسب های گیاهی یا حیوانی در ضخامت های مختلف می ساختند که به مقوای کاغذ چسبانی یا لایه چسبانی یا مقوه معروف شد. در این زمان مقوادردفتین یا لت ها و عطف جلد به همراه روکش چرم که به شیوه ضربی یا فشاری تزیین می شد به کار می رفت و بعد عمل ضرب روی آن انجام می گرفت. در مورد شیوه ضربی یا فشاری باید گفت که آن معمولاً با استفاده از قلم فلزی که نوک آن دارای طرح های مذکور بود انجام می پذیرفت. قلم بر روی قسمت دلخواه از جلد قرار می گرفت و با کوبیدن بر روی آن نقش مورد نظر روی جلد ایجاد می گردید. (هالدین دانکن، ۱۳۶۶: ۲۰).

به علاوه در این دوره کتاب ها را در جلد هایی با روکش چرمی از چرم پخته رنگ شده و می شن چرم نرم گوسفند و تیماج چرم نرم و نازک بز به صورت ساده تجلید می کردند. تیماج را از پوست بز دباغی شده می ساختند زیرا گله های بز در سرزمین های اسلامی زیاد بود و گاهی اوقات تیماج را با مقوام محکم می کردند و برخی فهرست نگاران با تعبیر مختلف از تیماج نام می برند مانند تیماج بدون مقوا را «تیماج یک لا» و تیماج با مقوا را «تیماجی» می نامیدند (فریدونی و عمادی ۱۳۹۳: ۱۱۴)؛ (خبازیان ۱۳۹۰: ۲۰). پس از چندی جلد ها را از چرم نرم بز یا بزغاله شبرو یا از چرم به نسبت سخت و ضخیم گردن و نواحی پشت الاغ ساغری سختیان کیمخت تهیه می کردند و پس از رنگ آمیزی در تجلید کتابها به کار می بردند که بر تیماج و می شن برتری داشت (مایل هروی ۱۳۷۳: ۶۰۴).

جلدها در عصر سلجوقی از نظر سادگی و پیچیدگی به انواع زیر تقسیم می شد:

۱- جلد های چرمی ساده که به جلد های ساده بدون سرطبل و جلد های ساده سرطبل دار تقسیم می شد.

۲- جلد های چرمی ضربی نیز به جلد های ترنجی جلد های بانقش های هندسی جلد های بانقش حاشیه دانه تسبیحی ریسمانی یا طنابی جلد های کتیبه دار جلد های سرطبل دار جلد های زرین تقسیم می شدند.

جلدهای عصر سلجوقی کتابخانه آستان قدس رضوی اغلب از تیماج ضربی قهوه ای تشکیل یافته که بیشتر دارای سر طبل می باشد و نقوش ضربی در جلد و سر طبل هر دو مشاهده می شود جلد چرمی روی مقوای دست ساز چسبانی قرار گرفته است (رستمی ۱۳۹۲: ۵۰) و تیماج

پوست بز دباغی شده است که به لحاظ فراوانی از دیگر چرم هادر جلد سازی بیشتر مورد استفاده قرار گرفته است. (عظیمی ۱۳۸۹: ۴۴) از طرفی تزئینات گل و بوته ای در هم تابیده با ترکیب و تقارن هندسی که همه اجزای عهد هنرهای تزئینی دوره ساسانیان به شمار می آید (شایسته فر ۱۳۸۶: ۲۰)، در هنر اسلامی نفوذ داشته است. ترنج نیز طرحی قدیمی است که در عرف نسخه آریان طرحی است مذهب و گاهی مرصع و معمولاً لوزی یا بادامی شکل که متشکل از چهار لچکی به صورت قرینه و گاه یک نیم ترنج است که از طرف دیگر برگردان می شود. ترنج غالباً در وسط زمینه قرار می گرفته و داخل آن با گل و برگ و طرح های اسلیمی یا تصاویری از حیوان و انسان پرمی شده است. (عظیمی ۱۳۸۹: ۳۴). ترنج اغلب در روی جلدوگاهی در پشت ورق اول نسخه کاربرد داشته است. (مایل هروی ۱۳۷۲: ۵۹۷).

باتوجه به موارد مذکور و آسیب دیدگی های ابتدا و انتهای قران ۵۸، به احتمال زیاد اولاً این قران ابتدا فاقد جلد بوده که در محدوده زمانی قرن پنجم و ششم توسط فرد دیگری دارای جلد شده اس ثانیاً: قران شماره ۵۸ از نظر نوع جلد نیز مشابه نمونه جلد های عصر سلجوقی است؛ یعنی جلد آن تیماج قهوه ای سجافدار ضربی مندرس با ترنج و سر ترنج و حاشیه تیماج قهوه ای روشن است. ثالثاً: درون جلد کاغذ ابر باد و عطف پر طاووسی و فاقد سرتبل است (فکرت ۱۳۶۳: ۱۷). مطلب مذکور را آقای فریدونی کارشناس نسخه شناسی آستان قدس نیز تأیید می نماید.

تصویر شماره ۴- جلد تیماج قهوه ای با ترنج و دوسر ترنج ضربی در دو طرف

۲-۳- خط قرآن

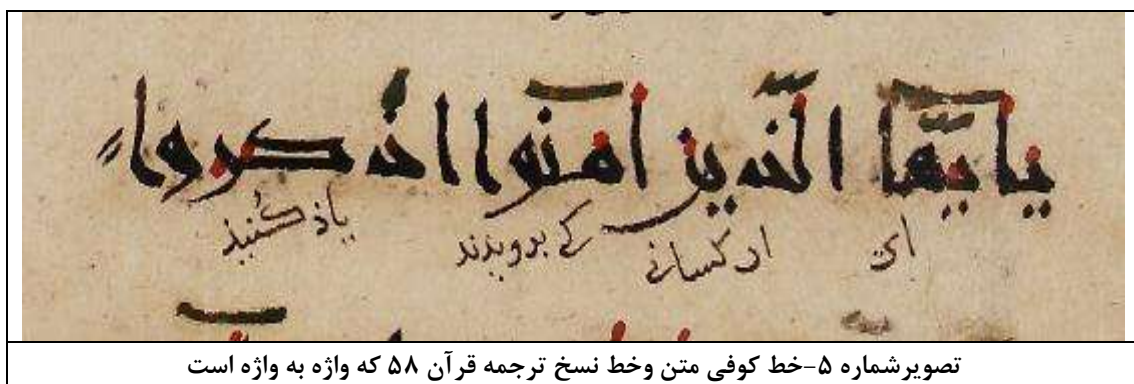
بعد از اسلام روند رو به تکامل خط کوفی در کل بلاد اسلام مخصوصاً در شرق و خراسان ادامه یافت و این خط به خط کوفی شرقی مشهور گردید. «خط کوفی شرقی که ابتدا در قرن پنجم هجری توسط ایرانی‌ها ابداع شد ویژگی‌های منحصر به فرد را دارا بود که با انواع دیگر خط کوفی متفاوت است در آن کلمات کشیده تر و حروف کوتاه خوابیده و به سوی چپ تمایل دارند این امر حرکت و پویایی خط را تقویت نموده است». (مایل هروی ۱۳۷۲ : ۷۶۹)؛ (فاضل نیشابوری ۱۳۹۰ : ۳۹).

از طرفی خط کوفی در این دوره به ویژه در مصاحف از حالت سادگی و یک نواختی خارج و به صورت لطیف و با شاکله رشید هنری و خوانا مطابق ذوق و احساس هنر ایرانی چه به لحاظ حسن تشکیل و چه حسن وضع درآمد است. ساختار اعراب و نقطه‌ها که در دوره های قبل به صورت علائم و دوائری ساده و رنگین بوده واضح تر و مشخص تر شده است که خواندن آیات و اجزای قرآن را ساده تر کرده است مخصوصاً در بین ایرانیان که زبان رسمی آنان عربی نبوده است ضرورت اعراب و نقطه گذاری کلمات کاملاً احساس می شده است بنابراین شباهت به خطوطی مثل نسخ رانیز بیشتر کرده است (همان ۴۰) همین ویژگی‌های تکامل یافته خط کوفی از نظر اعراب و نقطه و شباهت به خط نسخ بود که آن را مشهور به خط «کوفی تکامل» یافته نمود در واقع دوره برزخ و گذر خط کوفی به نسخ را دوره تکامل گویند که از قرن چهارم از آن استفاده می گردید. رنگ کتابت قرآن در این دوره سیاه بوده است آقای فریدونی و خانم عمادیدر این زمینه عقیده دارند :

« در خط کوفی دوره تکامل برای نگارش آیات قرآن از مرکب سیاه استفاده می شد و حرکات و نقاط حروف را بارنگ های مختلف گیاهی و غیر آن هم چون شنگرف زعفران سیلووزنگار می نوشتند». (فریدونی و عمادی ۱۳۹۳ : ۱۲۱) شنگرف رنگی است سرخ که از ترکیب سیماب و گوگرد حاصل می آمده و در کتابت عنوان‌ها و سرفصل‌ها و نشانه گذاری بر سر بندها و مواضع دیگر مورد نظر کاتبان و خوشنویسان بوده است. و در جدول کشی و نقاشی جدول کشان و مصوران از آن بهره می برده‌اند. (مایل هروی ۱۳۷۳ : ۶۸۷) در خط دوره تکامل سر سوره‌ها نیز به

۲۰ / فصلنامه علمی-پژوهشی فقه و تاریخ تمدن • سال چهاردهم • شماره پنجاه و ششم • تابستان ۱۳۹۷

قلم زر محرر به خط کوفی است؛ بنابراین؛ اولاً: خط متن قرآن شماره ۵۸ تمام ویژگی‌های خط کوفی دوره تکاملی مذکور را داراست. ثانیاً: از نظر خط ترجمه؛ خط ترجمه قرآن مذکور خط «نسخ مؤرب» نویسی در زیر آیات است و این دلیل دیگری است که مؤید تعلق این قرآن به عصر سلجوقی است زیرا خط ترجمه اغلب قرآن‌های عصر سلجوقی خط نسخ است. ثالثاً: تعداد سطرها ۱۸ سطر که ۹ سطر متن و ۹ سطر ترجمه است. رابعاً: این کمیت خط نیز در ارتباط با اغلب قرآن‌های عصر سلجوقی تطابق دارد.

تصویر شماره ۵- خط کوفی متن و خط نسخ ترجمه قرآن ۵۸ که واژه به واژه است

۲-۴- تذهیب

تذهیب مجموعه‌ای است از نقش‌های بدیع و زیبا که نقاشان و مذهب‌بان برای هرچه زیباتر کردن کتاب‌های مذهبی و غیره و در جای جای کتاب هابه کار می‌بردند تا صفحه‌های زرین ادبیات جاودان و متن‌های مذهبی سرزمین خود را زیبایی دیداری نیز بخشند. بدین ترتیب است که کناره‌ها و اطراف صفحه‌ها با طرح‌هایی از شاخه‌ها و پانده‌های اسلیمی ساقه گل‌ها و برگ‌های ختایی شاخه‌های اسلیمی و گل‌های ختایی و پانده‌های اسلیمی و ختایی و... آذین می‌شوند (رهیما ۱۳۹۳ : ۲۱۶). ظهر ورق آغازین مصحف‌های دوره سلجوقی اغلب دارای لوح زرین پیوسته به نشان باحاشیه و نقوش گره بندی بابافت زنجیری و دواپیر متقاطع و متداخل به سفیداب است که کثیر الاضلاع‌های مذهب اشکال دایره شش ضلعی لوزی مربع مثلث و... به وجود آورده است که اغلب به لاجورد و طلا ظریف و پیر کار است. (فاضل هاشمی ۱۳۹۰ : ۷۹)

در آثار مذهب کمتر از رنگ استفاده می شده است و طلای ناب در عناصر تزئینی کاربرد فراوانی داشته است. انواع گل و برگ ها و ویژگی های عناصر تزئینی ساسانی مثل اسلیمی ها و گل انار و برگ کنگر و نقش دل و گشنیز و لوزی در نمونه های تذهیب و نگارگری دوره سلجوقی بارز و برجسته می باشد. شمسه ها ی چند قابی و ترکیب شده برای نشان دادن جزو عشر خمس نشان و آیات سجده به کار می رفت و انواع شمسه ها عبارت بود از شمسه هشت پر شمسه سه قابی شمسه چهار قابی شمسه پرتو افشان به شکل گل آفتاب گردان شمسه شعاعی ساده. همچنین قندیل هایی نیز به شکل ترنجی و سروی که نشان خمس بوده و بعد از هر پنج آیه و در حاشیه صفحات قرآن نقش بسته و آن رامزین می کرد؛ به عبارت دیگر شمسه های چند قابی و ترکیب شده برای نشان جزو عشر خمس و سجده وجود داشت.

بیشتر سر سوره ها معمولاً تشکیل یافته است از یک مستطیل بین دو مربع مذهب مزین به تذهیب بابافت زنجیر مرصع نام سوره در کتیبه مستطیلی به خط رقاع به زر با تزئین نقوش و پیچ و خم اسلیمی و ختایی و پیچ و خم متصل به نشان به شکل ترنجی و نیم و سر ترنجی است.

ویژگی های تذهیب قرآن شماره ۵۸ عبارتند از: ۱- برخی صفحات نشانه های شش پر ساده دارد و دلیل آن این است که در قرن پنجم معمولاً برای نشان دادن آیات آن را با شماره هر کدام از آیات مشخص نمی نمودند بلکه بعد از هر پنج یاده آیه یک شکل شش پر ساده در حاشیه ترسیم می نمودند در قرآن مذکور این علامت در حاشیه بعضی از صفحات قابل مشاهده است. ۲- اعراب آیات به شنگرف است. ۳- سر سوره ها با زر و تحریر به خط کوفی نشانه های حواشی شمسه رنگین است. ۴- این ویژگی ها با ویژگی های تذهیب عصر سلجوقی تطابق دارد. در تصاویر زیر نمونه هایی از تذهیب قرآن شماره ۵۸ نمایش داده شده است.

تصویر شماره ۶- سرسوره سوره نمل با عبارت سوره النمل تسعون و اربع آیات

تصویر شماره ۸- علامت ساده سجده که در پایان آیه ۱۵ سوره سجده است.

تصویر شماره ۷- تذهیب با ترنج چندپر که خمس نشان عشر نشان و..... است.

۲-۵- قطع و اندازه قرآن شماره ۵۸

به مقیاس اندازه جلد-اندازه طول و عرض- هر نوع نشریه قطع گویند. هدف از رواج اندازه های مختلف برای کتاب استفاده آسان تر یا مناسب تراز کتاب است. اندازه در تاریخ کتاب سازی سنتی دارای تغییر و تحول بوده و هم در تمدن اسلامی بسیار متنوع بوده است و مهم ترین اندازه هابه عبارت زیر است سلطانی رحلی و زیری بیاضی خشتی بغلی جانمازی حمایلی بازوبندی. (فریدونی و عماد ۱۳۹۳: ۱۲۴). قرآن شماره ۵۸ از نظر قطع و اندازه و ابعاد آن ۲۱×۳۳ سانتی متر است در نتیجه این مصحف رامی توان قطع وزیری نامید. باید اذعان نمود که اکثر مصاحف شریفه عصر سلجوقی در ابعاد وزیری است.

. تمام شاخص های مربوط به قرآن آرایبی و تطبیق آن هابا قرآن شماره ۵۸ موید این مطلب است که این مصحف مربوط به اوایل عصر سلجوقی یعنی قرن پنجم هجری است زیرا تذهیب این مصحف نسبتا ساده بوده و در مراحل اولیه تکامل تذهیب عصر سلجوقی است.

۳- ویژگی های ترجمه ای قرآن شماره ۵۸

۳-۱- دوره ترجمه و تفسیر فارسی قرآن کریم در ایران به لحاظ شکل و شیوه آن به سه دوره قابل تقسیم است

دوره نخست از صدر اسلام تا میانه سده پنجم هجری است در این دوره ترجمه هاتحت اللفظی و لغوی است و مترجم بدون آن که از خود نام ببرد گونه ای زبان فارسی که در محل او متداول

بود معادل و برابر های لغوی کلمات قرآنی را اغلب به صورت چلیپا و گاهی هم به هیئت افقی کلمه به کلمه در زیر آیه ها می نوشت و از طرفی ترجمه های مذکور در این دوره فاقد پشتوانه تفسیری بود و مترجمان آنها اغلب بر تفسیر قرآن مسلط نبوده اند و صرفاً از نظر برگردان واژه ها اقدام می نمودند بطوری که ترجمه هاحتی برای خواننده فارسی زبان هم مفهوم نبود و در بسیاری از موارد خواننده فقط با برابرهای فارسی واژه های قرآن آشنایی گردید و نه با مفهوم واقعی و مراد خداوند که در برخی از موارد در روای الفاظ نهفته است و جز با خبرویت در تفسیر و علوم قرآنی دستیاب نمی گردد.

دومین دوره ترجمه که توأم با دیدگاه های تفسیری است از میانه سده پنجم آغاز می شود تا قرن یازده ادامه می یابد در این دوره برخی از مترجمان قرآن نقص ترجمه های پیشین را دریافته و به ترجمه همراه با تفسیری قرآن پرداخته اند. ترجمه تاج التراجیم اسفراینی و تفسیر سورا بادی از این نوع است.

دوره سوم ترجمه و تفسیر قرآن در ایران که از قرن یازده تا دوره معاصر است آراء تازه و شیوه نوین در حوزه ترجمه بوجود آمد (اسفراینی ۱۳۷۵ : چهار تاشش مقدمه). این دوره از ترجمه خارج از موضوع این مقاله است.

به نظر می رسد که یکی از جنبه های مهم مصحف شماره ۵۸ ترجمه آن باشد و ویژگی های آن با دوره اول ترجمه های فوق مطابقت دارد زیرا از نظر ظاهری خط آن به خط نسخ مورب نویسی در زیر آیات است و در ترجمه حروف «چ»، «پ»، «و»، «ژ» معمولاً بدون نقطه هستند و نام مترجم نیز نام مشخص است. مترجم از گذاشتن نقطه های برخی حروف خودداری کرده «گ» را اغلب به شیوه کتابت عربی به شکل «ک» نگاشته و به جای حرف «پ»، «ب» نوشته در پاره ای موارد به جای «ش»، «س» نگاشته است. و گاهی «د» دارای نقطه است؛ یای کوچک شده که مانند همزه بنظر می رسد و امروز بیشتر روی «ها» ی ناملفوظ قرار دارد و نمودار نشانه اضافه «ye» است در آن قابل ملاحظه است. از نظر محتوی ترجمه نیز ترجمه های این قرآن همانند ترجمه های قرآن در قرن در نیمه اول قرن پنجم تحت اللفظی است. سیر تکاملی ترجمه ها از اواسط قرن چهارم درستون اول، نیمه اول قرن پنجم درستون دوم، و از نیمه قرن پنجم به بعد درستون سوم جدول (شماره ۲) نمایش داده شده است.

ش	آیه	دوره اول ترجمه (از صدر اسلام تا میانه قرن پنجم)	دوره دوم ترجمه (از اواسط قرن پنجم تا قرن یازدهم)
ش	آیه	ترجمه طبری اواسط قرن چهارم	ترجمه قرآن ش ۵۸ بین سال‌های ۴۵۰-۴۳۰ ق
۱	یا ایها النبی... احزاب ۱	ای پیغمبر پرهیز از خدای و مه فرمان بر کافران را و منافقان را که خدای عزوجل هست دان و حکمت دان. (ترجمه تفسیر طبری ۱۳۵۶ : ۱۴۲۰/۵).	ای بی‌گامبر بت‌ساز خدای و مه فرمان بر کافران و دورویان را که خدای بود و هست دان و درستکار
۳	. یا ایها الذین امنوا لاتکونوا کالذین آذوا موسی... . احزاب ۶۹	ای آن کسها که بگرویدیمه باشید چون آنکسها که دشواری نمودند موسی را بیزار کرد و او را خدای از آنچه گفتند و بودند خدای عزوجل روی شناس. (همان ۱۴۳۴/۵).	ای آن کسانی بروی ندمه باشید چون کسانی که برنجانیدند موسی را پاک کرد و او را خدای از آنچه گفتند و بودند خدای روی شناس
۴	و یوم تقوم... روم ۱۴ و ۱۵	و آن روز که بیای شود رستاخیز آن روز بپراکنند. اما آن کس ها که بگرویدند و کردند نیکیهایشان با شنند اندر مرغزار رامش کنان. (همان ۱۳۹۸/۵).	و آن روز که روز قیامت بود آن روز بود که بپراکنند اما آنکسها که بگرویدند و کردند کارهای نیک به اخلاص و بگزارند و طاعتها ایشان در مرغزار باشند. (همان ۱۸۸۵).
۵	ولوشنا... سجده ۱۳	و اگر خواستیمی مارا بدادیمی هر تنی راه راست و لکن واجب شد گفتار از من تا پر کنم	و اگر خواستیمی بدادیمی هر تنی راه راست آن بیک درست شد

تجلی ویژگی های قرآن های دوره سلجوقی در قرآن شماره ۵۸ موزه آستان قدس رضوی / ۲۵

		دوزخ از پریان و مردمان همه. (همان/۱۴۱۶/۵).	کفتار از من کی برکنم دوزخ از پری و آدمی همه.	و هدایت بیک سزاگشته وسابق شده است از من گفتار؛ و آن گفتار آن است که هر آینه پرکنم دوزخ را از پریان و آدمیان جمله . (همان ۱۹۲۶).
۶	واجعلنی... شعراء ۸۵	و بکن مرا از میراث بران بهشت نعیم. (همان) (۱۴۶۶/۵).	و کن مرا از میراث کبران بهشت بانعمتها	و کن مرا از میراث برندگان بهشت و نعمتها. سوره آبادی ۱۳۸۱ ش ۱۷۳۶.
۷	قالتی... شعراء ۱۶۸	گفت لوط علیه السلام که من هستم کردار شمار از دشمن داران. (همان) (۱۱۷۲/۵).	گفت کی من مرکز شمار از دشمن داران ام	لوط گفت من این کردار شمار از دشمن دارندگانم . سوره آبادی ۱۳۸۱ ش ۱۷۴۵.
۸	انی لکم... شعراء ۱۷۸	که من شمار ایغامبری ام استوار. (همان/۱۱۷۳/۵).	کی من شمار ایغامبری زینهار دادام	من شمار رسولی ام امانت دارو حی خدای. سوره آبادی ۱۳۸۱ ش ۱۷۴۶.

به طور خلاصه بامقایسه سه ترجمه مذکور این نکته قابل استنباط است که ۱- ویژگی های ترجمه ای قرآن شماره ۵۸ با دوره اول ترجمه قرآن در ایران یعنی بعد از اواسط قرن چهارم و قبل از میانه قرن پنجم هجری مطابقت دارد زیرا به نظرمی رسد از نظر محتوی و ترجمه فاقد ویژگی های ترجمه تفسیری و محتوای بالاست ۲- از نظر رسم الخط دستوری شکل واژگان به نظر می رسد از ترجمه طبری تکامل یافته تراست و از نظر زمانی بعد از آن قرار می گیرد.

۲-۳- اغلب ترجمه های قرن پنجم و ششم مصاحف آستان قدس رضوی متعلق به سه حوزه زبانی و جغرافیایی خراسان جنوبی (سیستان - کرمان) ، خراسان (نیشابور)، و حوزه ری است .

گویش لهجه خراسان جنوبی^۱ که در منطقه جنوب خراسان، غرب هرات، وهمسایه هرات و سیستان قدیم است. لهجه این منطقه واسطه میان دری و پهلوی است (صادقی و راشد محصل، ۱۳۹۰: ۷۱). از جمله ویژگی های لهجه خراسان جنوبی این است که: (همان ۷۲).

۱- معمولاً «ار» پسوند صفت فاعلی ساز است مثلاً ترجمه خورداران = آکلون.

۲- «ترک» تک واژه صفت برتر ساز مانند: بالترک = فوق

۳- واژه های کهن و کمیاب و منسوخ شده مانند: آماردن (بیامارید) = تعدون، آکار = لغو، اویارگه = عشیاً، غشاء = خاشه، شتفت = السقف، کار فرمودن = یعقلون، کوت = الصم، (همان ۸۲)

امادرمورد منتفی بودن تعلق قرآن شماره ۵۸ به حوزه ترجمه ای خراسان جنوبی و سیستان باید اذعان نمود که ویژگی های ترجمه ای آن با ویژگی های این حوزه دارای شباهت نیست مثلاً اولاً: علامت صفت فاعلی در آن «گان» است مانند: غلبه کنندگان = غالبون؛ برویدگان = مومنین، کرد کنندگان = حاشرین. ثانیاً: «ترک» تک واژه صفت برتر ساز نیست مانند: بیشترشان = اکثرهم، نه دیر = غیر بعید، قبل = پیش ثالثاً: از طرفی چون اکثر واژگان فارسی به کار رفته در ترجمه های مربوط به حوزه سیستان مانند قرآن قدس منسوخ گردیده است و هیچ کدام از موارد مذکور در قرآن شماره ۵۸ وجود ندارد حال آن که واژه های فارسی به کار رفته در آن دارای کاربرد است مانند: کی بشمرند = تعدون، بویهودی = باللغو، شبانکاه = عشیا. در مورد حوزه ری نیز باید اذعان نمود که از نظر ویژگی های آوایی و لهجه ای نیز این قرآن بالهجه ری مطابقت ندارد، به عبارت دیگر باید گفت که قرآن شماره ۵۸ به حوزه کتابت و ترجمه ری تعلق ندارد زیرا ویژگی های ترجمه ای منطقه ری لهجه خاص است. مثلاً تقوی = برخیزکاری پرهیزیدن به شکل برخیزیدن و کیل = پایندان قیام = ورپا ایستادن و تعقلون = درو یا ویدوا و به جای ب (کریمان ۱۳۵۴ ش: ۲/۱۰۱۹). آثار = پی و نشان به صورت مفرد آذان = گوش به صورت مفرد اشهدا گواه به صورت مفرد بطون = شکم به صورت مفرد وا کد = ایستیده به صورت مفرد تبارک = بزرگابه صورت کاربرد خاص خبیر = آگاه مند بعضی کلمات با پساوندمند. (بینش ۱۳۵۵ ش: بیست چهار تاسی و پنج مقدمه). با توجه به نکاتی که از ترجمه لغات

^۱ آقای محمد جواد شریعت و خانم فخرالسادات خامسی همامنه در مقاله «ترجمه های کهن: گنجواره های زبان فارسی بانگاهی

به تفسیر قرآن مجید، حوزه زبانی خراسان جنوبی راسیستان - کرمان نامیده اند. (شریعت و خامسی همامنه، ۱۳۸۹: ۴۴).

تجلی ویژگی های قرآن های دوره سلجوقی در قرآن شماره ۵۸ موزه آستان قدس رضوی / ۲۷

و خصوصیات دستوری لهجه منطقه ری گفته شد و با مقایسه ترجمه لغات و خصوصیات قرآن شماره ۵۸ با آن، تفاوت کاملاً محرز و شباهت آن با ترجمه لغات و خصوصیات تفسیر سوراآبادی^۱ که متعلق به خراسان است هویدامی گرددند ری؛ بنابراین قرآن شماره ۵۷ در منطقه خراسان کتابت گردیده است. در جدول (شماره ۳) قرآن شماره ۵۸ با قرآن شماره ۶۶۱ ری (سجادی ۱۳۵۵ : ۲۳-۳۶) و (گلچین معانی ۱۳۵۵ : ۳۷-۳۹). و تفسیر سوراآبادی (عتیق نیشابوری ۱۳۸۱ : ۲۰۲۲-۲۳۳۷) که محل کتابت آنها خراسان است مقایسه شده و تناسب لهجه ای این قرآن با قرآن های خراسان نمایش داده شده است.

واژه عربی	واژه های قرآن شماره ۵۸	واژگان قرآن شماره ۶۶۱ (ری)	واژگان تفسیر سوراآبادی (خراسان)
اتقوا-۱۳۲ شعراء	بترسید	بپرخیزید	بترسیدند
وکیل-احزاب ۳.	نگاهبان	پایندان	نگاهبان برگماشته
قیام-فرقان ۶۴.	ببای ایستادن	ورپای ایستادن	ایستادگان
تعدون-احزاب ۴۹	بشمرد	ویدادکنی	بدارند بشمرند
تعقلون-نور ۶۱.	می دریابید	دروباوید	دریابید
آثار-روم ۵۰	نشانها	پینشان	نشانها
شهداء-نور ۴	کواه	گواه	گواهان
تبارک-فرقان ۱	ببرکت	بزرگا	بابرکت
خبیر-احزاب ۲	آگاه	آگاه مند	آگاه

۳-۳- یکی دیگر از مواردی که در نسخه های خطی دوره های مختلف به ویژه نسخه های خطی قرن پنجم و ششم قابل انعکاس است روحیات و عقاید مذهبی فرد مترجم است. به نظرمی رسد همانگونه که در قرن ششم مترجمان و مفسران شیعی خالق آثار تفسیری مانند: مجمع البیان، روض الجنان و روح الجنان، وجوامع الجامع بوده اند در قرن پنجم نیز مترجمانی

^۱ آقای محمد جواد شریعت و خانم فخرالسادات خامسی همامانه در مقاله «ترجمه های کهن: گنجواره های زبان فارسی ... حوزه زبانی خراسان - نیشابور» در مجله تفسیر سوراآبادی نامیده اند. (شریعت و خامسی همامانه ، ۱۳۸۹ : ۴۶).

باعقاید شیعی بعضی از آیات قرآن رامطابق عقیده خود ترجمه نموده‌اند؛ زیرا در این دوره اختلاف مذهبی امری مرسوم بوده و مترجمان و صاحبان اندیشه سعی می‌کردند افکار خود را در آثار خود به نمایش بگذارند؛ پس یکی از ویژگی‌های منحصر به فرد این دوره تشدید مجادلات مذهبی و ایجاد تفرقه در جوامع اسلامی است. آقای نورالله کسائی در این مورد می‌افزاید: «بزرگ‌ترین ضربات و لطمه‌های جبران ناپذیری که از پرتومدارس نظامیه بر پیکر جامعه اسلامی وارد شد، همانا ایجاد تشقت و تفرقه بین جوامع اسلامی و تشدید مجادلات مذهبی و فرقه‌ای بود که مسلمانان را از آرمان‌های عالی‌ه انسانی خود دور نمود و آن چنان بنیان وحدت و همبستگی آنان را سست و متزلزل ساخت که پس از آن در برابر کوچک‌ترین تهاجم خارجی تاب مقاومت نداشته به هرگونه حکومت ستمکارانه داخلی و خارجی تن در دادند».

(کسائی ۱۳۷۵: ۲۸۷). طبیعی است که در چنین اوضاعی هر کدام از مترجمین بخواهند افکار و عقاید خود را در ترجمه‌ها بگنجانند. مترجم قرآن شماره ۵۸ نیز از این قاعده مستثنی نبوده و افکار خود را در بعضی از آیات که قابل تفسیر شیعی باشد، متجلی ساخته است به عنوان نمونه وی در ترجمه «اهل البیت» در آیه ۳۳ احزاب، آن را «خاندان پیامبر» ترجمه نموده و همچنین در ترجمه عبارت «ائمه» در آیه ۵ سوره مبارکه قصص آن را «پیش‌روان» معنی کرده است حال آن که در ترجمه‌های سنی هم عصر وی این عبارت دارای ترجمه‌های دیگری است.

در جدول (شماره ۴) ضمن مقایسه ترجمه آیات ۳۳ احزاب و ۵ قصص از قرآن شماره ۵۸ با ترجمه‌ها و تفسیرهای قرآنی مربوط به اهل سنت رگه‌هایی از عقیده شیعی مترجم قابل استنباط است. زیرامفسرین شیعه از آیه ۳۳ احزاب «اهل البیت» را «خاندان پیامبر» و «عصمت» آنان را استنباط می‌نمایند. همچنین از آیه ۵ قصص مهدویت و امامان معصوم را استنباط می‌نمایند.

ش	آیه	ترجمه کشاف	ترجمه تفسیر طبری	ترجمه قرآن ش ۵۸
۱	ونريدان نم علي الذين استضعفوا في	ومی خواهیم بر آنان که در زمین به آنان تمکن دهیم و به فرعون و هامان و لشکریان آن دوازدهم دست	و خواهیم که منت نهیم بر آنکس ها که سست گرفته بودند اندر زمین	و خواهیم کی سباس نهیم بر آن کسانی کی سست داشتند ایشان را در

تجلی ویژگی های قرآن های دوره سلجوقی در قرآن شماره ۵۸ موزه آستان قدس رضوی / ۲۹

<p>رمین وکنیم ایشانرا بیش روان وکنیم ایشانرامیراث کیران.</p>	<p>وکنیم ایشانرا امامان وکنیم ایشانرامیراث بران. (ترجمه تفسیرطبری ۱۳۵۶ : ۱۲۶۰/۵).</p>	<p>آن به استضعاف گرفته شدگان آنچه از آن می ترسیدند بنمایانیم ائمہ در دین ودنیایشروباشندومردم پشت سرآنان قرارگیرند.... قتاده ائمه راوالیان وکارگزاران دانسته است. (زمخشری ۱۳۸۹ ش: ۵۴۸/۳).</p>	<p>الارض ونجعلهم ائمه ونجلهم الوارثین - ۵ قصص</p>
<p>کی خواهذخدا کی بردازشما بلیدی ای خاندان بیغامبر و پاک کند شمار پاک کردنی</p>	<p>که همی خواهذخدا کی تاببرداز شما بلیدی ای اهل خاندان و تاپاک کند شمار پاک کردنی. (همان: ۱۴۲۷/۵).</p>	<p>به طور ویژه به همسران رسول خدا (ص) فرمان می هد که نماز را بگزارند و زکات بپردازند آن گاه بطور عموم از آنان می خواهد که به دیگر طاعات بپردازند..... اهل البیت بنا بر ندایا به مدح منصوب شده و این دلیلی اشکار است که زنان پیامبر نیز جزواهل بیتان حضرت هستند. (همان: ۷۳۳/۳).</p>	<p>۲ انما یریدالله لیذهب عنکم الرجس اهل البیت ویطهرکم تطهیراً - ۳۳ الحزاب</p>

نتیجه گیری

قرآن شماره ۵۸ موجود در آستان قدس شامل ۱۲ سوره قرآن از سوره مومنون تا سبأ می باشد که این مقدار سوره نیز گاه افتادگی هایی دارد که در متن به آن اشاره شد و سعی گردید تا ترتیب آن بر اساس ترتیب واقعی قرآن اصلاح گردد. زمان کتابت متن و ترجمه در قرن پنجم بین سال های ۴۳۰-۴۵۰ هجری بوده و در حوزه کتابت قرآن واقع در خراسان این قرآن مکتوب و ترجمه شده است.

ویژگی های قرآن آرایبی گوناگونی آن رابه آغاز عصر سلجوقی مربوط می نماید به عنوان نمونه از نظر نوع کاغذ آن از نوع کاغذ دولت آبادی است چون این نوع کاغذ اغلب برای استنساخ قرآن استفاده می شده است و طبق نظر کارشناسان نسخ خطی احتمالاً آن دولت آباد ری یا

سمرقند بوده است. در مورد جلد باید اذعان نمود که احتمالاً این قرآن در ابتدا فاقد جلد بوده و به همین دلیل با گذشت زمان ابتدا وانتهای آن آسیب دیده است و در همان عصر سلجوقی فردی ناشناس این مصحف را به صورت نامرتب صحافی نموده است. از جمله دلایل تعلق این جلد به عصر سلجوقی این است که جلد مذکور با ترنج و سر ترنج تزئین شده است و شیوه ایجاد ترنج و سر ترنج ضربی است. جنس آن تیماج قهوه ای روشن درون جلد کاغذ ابر و باد و عطف پر طاووسی است. این ویژگی هادر جلد قرآن هاباویژگی جلد قرآن های عصر سلجوقی مطابقت دارد. ضرورت اعراب و نقطه گذاری کلمات شباهت به خطوطی مثل نسخ نگارش آیات قرآن از مرکب سیاه و نگارش حرکات و نقاط حروف بارنگ های مختلف گیاهی و غیر آن هم چون شنگرف و همچنین نگارش سر سوره هانیز به قلم زر محرر به خط کوفی است. تذهیب سرسوره های آن با استفاده از زر و حواشی آن دارای شمسه در حاشیه است. برخی صفحات نشانه های شش پر ساده است که این ویژگی هادر تذهیب قرن پنجم و عصر سلجوقی وجود داشته است و معمولاً برای نشان جزو خمس و عشر آیات به کار می رفته است. از نظر نوع آسیب دیدگی قرآن شماره ۵۸ باید اذعان نمود که آن مشابه آسیب دیدگی های سایر قرآن های عصر سلجوقی است؛ یعنی آسیب قرآن های عصر سلجوقی از سنخ آسیب قرآن مذکور است.

ویژگی محتوایی و شیوه ضبط حروف و کلمات و تحولات موجود در ترجمه که با مقایسه با ترجمه طبری، تفسیر پاک، و تفسیر سوراآبادی حاصل می شود نیز موید تعلق این ترجمه و قرآن به دوره اول ترجمه و تفسیر یعنی بعد از اواسط قرن چهارم و قبل از میانه قرن پنجم هجری است زیرا ترجمه واژگان اغلب تحت اللفظی کم مایه و بدون پشتوانه تفسیری است در حالی که از نظر ساختار کلمات نسبت به ترجمه طبری متکامل به نظر می رسد. حوزه ترجمه آن حوزه خراسان (نیشابور) است و رگه های از عقیده شیعه در مترجم این مصحف شریف قابل مشاهده است.

کتاب نامه:

*قرآن کریم

۱. نامعلوم، (۱۳۵۶ ش)، ترجمه تفسیر طبری، تصحیح حبیب یغمایی، تهران: انتشارات توس.
۲. ابن حوقل، محمد، (۱۳۴۵)، *صورة الارض*، تهران بنیاد فرهنگ ایران.
۳. آذرنوش، آذرتاش و محمد کاظم رحمتی و سید احمد هاشمی، (۱۳۸۹)، ترجمه قرآن تهران: نشر کتاب مرجع.
۴. .... (۱۳۷۵ ش)، *تاریخ ترجمه از عربی به فارسی*، تهران: سروش.
۵. اسفراینی، شاهفوارین طاهر، (۱۳۷۵)، *تاج التراجم*، تصحیح نجیب مایل هروی و علی اکبر الهی خراسانی تهران علمی فرهنگی.
۶. آقاجانپور، بهمن، (۱۳۹۳)، *جلد سازی اسلامی*، ساری روش روشن.
۷. احمدی، مسعود، (۱۳۸۷)، *تاریخچه کاغذ*، سنندج: نشر مسعود.
۸. بهرامی، مهدی، بیانی، مهدی، (۱۳۲۸)، *راهنمای گنجینه قرآن*، تهران: چاپ خانه بانک ملی ایران.
۹. بینش، تقی، (۱۳۵۵ ش)، *فرهنگ لغات قرآن*، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.
۱۰. پاکتچی، احمد، (۱۳۹۲ ش)، *ترجمه شناسی قرآن کریم*، تهران: دانشگاه امام صادق.
۱۱. .... (۱۳۹۲ ش)، *تاریخ تفسیر قرآن کریم*، تهران: دانشگاه امام صادق.
۱۲. خسروانی، سید محمود، گروه فرهنگ و ادب اسلامی، (۱۳۷۶)، *فرهنگ نامه قرآنی*، مشهد: بنیاد پژوهش.
۱۳. راوندی، محمد ابن علی، (۱۳۳۳)، *راحه الصدور*، تهران: امیر کبیر.
۱۴. رجایی بخارائی، احمد علی، (۱۳۶۳)، *فرهنگ لغات قرآن*، ... تهران موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
۱۵. رستمی، مصطفی، (۱۳۹۲)، *جلد سازی ایرانیان*، تهران: شرکت چاپ و نشر شاد رنگ.
۱۶. رهپیمان، غلام رضا، (۱۳۹۳)، *خوشنویسی و کتاب آرایی در ایران*، کتاب خانه مجلس شورای اسلامی.
۱۷. رهنورد، زهرا، (۱۳۸۶ ش)، *کتاب آرایی*، تهران: سمت.
۱۸. زمخشری، محمود ابن عمر، (۱۳۸۹ ش)، *ترجمه کشف*، جلد سوم ترجمه مسعود انصاری، تهران: ققنوس

۳۲ / فصلنامه علمی-پژوهشی فقه و تاریخ تمدن • سال چهاردهم • شماره پنجاه و ششم • تابستان ۱۳۹۷

۱۹. سوراآبادی عتیق نیشابوری، ابوبکر، (۱۳۸۱)، *تفسیر سوراآبادی*، تصحیح سعیدی سیرجانی تهران: فرهنگ نشر نو.
۲۰. شایسته فر، مهناز، (۱۳۸۶)، *دیباچه ای برهنر ایرانی اسلامی*، تهران: موسسه مطالعات هنر اسلامی.
۲۱. شیروانی، کبری، (۱۳۵۳)، *بررسی املائی دستنویسی از تفسیر سوراآبادی*، تهران: فرهنگستان زبان ایران.
۲۲. عظیمی، حبیب الله، (۱۳۸۹)، *اصول ومبانی نسخه شناسی*، تهران سازمان اسناد و کتابخانه ملی.
۲۳. فضائلی، حبیب الله، (۱۳۶۲)، *اطلس خط*، اصفهان: مشعل.
۲۴. فکرت، محمد آصف، (۱۳۶۳)، *فهرست نسخ خطی*، مشهد.
۲۵. کریمان، حسین، (۱۳۵۴ ش)، *ری باستان*، دوجلدی، تهران: انتشارات دانشگاه ملی ایران.
۲۶. کسائی، نورالله، (۱۳۷۵ ش)، *مدارس نظامیه و تاثیرات علمی واجتماعی آن*، تهران: امیرکبیر.
۲۷. گلچین معانی، احمد، (۱۳۴۷)، *راهنمای گنجینه قرآن*، مشهد: اداره کتابخانه‌های آستان قدس رضوی.
۲۸. مایل هروی، نجیب، (۱۳۷۲)، *کتاب آرابی در تمدن اسلامی*، مشهد: بنیاد پژوهش ها.
۲۹. هالدین، دانکن، (۱۳۶۶)، *صحافی و جلدسازی*، ترجمه هوش آذر آذرنوش تهران: سروش.

مقالات

۳۰. خبازیان حسین، (پاییز ۱۳۹۰)، *معرفی جزوه مترجم ۴۶۵۰ محررقرن پنجم قمری از گنجینه مصاحف کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی*، گنج نامه رضوی سال اول دفتر اول.
۳۱. شریعت، جواد و خامسی، هامانه، (پائیز و زمستان ۱۳۸۹ ش)، *صحیفه مبین ۴۸*
۳۲. صادقی، محسن و راشد محصل، محمد تقی، (بهار ۱۳۹۰)، *نمونه های واژه های «قران قدس» در گویش های خراسان جنوبی*، مجله زبان شناسی و گویش های خراسان دانشگاه فردوسی مشهد.
۳۳. غلامی مقدم، براتعلی، (پاییز ۱۳۹۰)، *ویژگی جلد های نسخ خطی کتابخانه آستان قدس رضوی در دوره سلجوقی* گنج نامه رضوی سال اول دفتر اول.
۳۴. فاضل هاشمی، سید محمد رضا، (۱۳۹۰)، *معرفی مصحف راوندی*، گنج نامه رضوی سال اول دفتر اول پاییز.

تجلی ویژگی های قرآن های دوره سلجوقی در قرآن شماره ۵۸ موزه آستان قدس رضوی / ۳۳

۳۵. فاضل نیشابوری، فضل الله، (پاییز ۱۳۹۰)، *سیر تحول خط در دوره سلجوقی وانتقال خط کوفی به خط نسخ گنج نامه رضوی سال اول دفتر اول*.
۳۶. فریدونی، حسنعلی، (پاییز ۱۳۹۰)، *معرفی قرآن نفیس شماره ۱۷۷۱ از گنجینه مصاحف خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی گنج نامه رضوی سال اول دفتر اول*.
۳۷. فریدونی، حسنعلی و عمادی، مرجان، (تیر ۱۳۹۳)، *عناصر فهرست نویسی در نسخ خطی، ماهنامه کتابچه*.
۳۸. فرهمند نژاد، جواد، (پاییز ۱۳۹۰)، *معرفی برخی نفائس قرآنی دوره سلجوقی گنج نامه رضوی سال اول دفتر اول*.
۳۹. نوری نیا محمدحسن، (پاییز ۱۳۹۰)، *معرفی قرآن مترجم به نثر کهن فارسی شماره ۶۶۱ آستان قدس رضوی فصل نامه گنج نامه رضوی، سال اول دفتر اول*.
۴۰. وفادار مرادی، محمد، (پاییز ۱۳۹۰)، *شناخت کاغذ عصر سلجوقی، فصل نامه گنج نامه رضوی سال اول دفتر اول*.